

Over Jeroen Bosch (I)

Ton Frenken*

De redactie van dit blad heeft mij gevraagd een vijftal artikelen te schrijven over leven en werk van Jeroen Bosch, over de tijd en de plaats waar zijn oeuvre ontstond en over de discussies die gevoerd worden over de interpretatie van zijn kunst. Te beginnen met dit nummer en doorlopend tot en met het laatste nummer van 2001, het jaar dat door 's-Hertogenbosch is uitgeroepen tot 'Jeroen Boschjaar'. Mede op deze wijze levert Bossche Bladen een bijdrage aan de viering van dit jaar, bedoeld om onze stad nader te profileren als 'de stad van Bosch', de plaats waar deze wereldberoemde kunstwerken konden ontstaan, om van hieruit verspreid te worden over vele musea en kunstcollecties in Europa en Amerika.

Den Bosch bezit, helaas, geen enkel authentiek werk meer van de grootste van zijn vele kunstenaars. Zijn altaarstukken en kleine moraliserende werken zijn uit onze stad verdwenen door de beeldenstorm, door plunderingen en door de Reformatie, maar ook in stukken gezaagd om verhandeld te worden, en eenvoudigweg verkocht aan vorsten en kardinalen in het buitenland, waar de roem van Bosch steeg, al gedurende zijn leven maar

Over de schilder wordt veel geschreven, maar er is relatief weinig bekend over leven en werk van Jheronimus van Aken. Onder dit portret staat zijn naam, maar is hij het wel? De tekening, die zich bevindt in de Bibliothèque Municipale van Atrecht, zou een kopie zijn naar een zelfportret.

vooral na zijn dood in 1516.

En toch bewaart onze stad nog vele (nou ja, steeds minder) reminiscenties aan de sfeer en het geestelijk klimaat van de laatmiddeleeuwse Brabantse stad, waarin de kunst

van Bosch ontstond; en worden in Bossche archieven steeds meer gegevens opgedoken over die vijf eeuwen oude tijden en groeien ons beeld en ons inzicht in het sociale, geestelijke en vooral ook dagelijkse leven in die rijke, artistieke, maar zeer geteisterde en 'getempteerde' stad van het 'Herfsttij der Middeleeuwen'. In het uitdiepen en ontplooiën van dit beeld, is meteen de bijdrage geleverd die onze stad kan (en moet!) leveren aan het inzicht in de vaak duistere en moeilijk verstaanbare kunst van 'Jheronimus van Aken, alias Bosch'. Jeroen Bosch is zich als schilder naar zijn stad gaan noemen; nu mag zich de stad naar hem gaan noemen, in een tijd waarin de faam en belangstelling voor zijn kunst weer stijgen – na eeuwen van vergetelheid – naar het hoogste niveau waarop de West-Europese kunst zich heeft gemanifesteerd. Ziehier de wenselijkheid van een blijvende, structurele aandacht voor de kunst van Bosch en zijn stad en milieu, zoals die is geformuleerd in de nota's van de onlangs opgerichte Stichting Jheronimus Bosch-centrum te 's-Hertogenbosch.

Levensloop

Als Jeroen Bosch een curriculum vitae had moeten schrijven, zoals sollicitanten en kunstenaars die meedingen naar een opdracht dat heden ten dage doen, zou het er mogelijk zo uitgezien kunnen hebben:

- geboren te 's-Hertogenbosch ca. 1450; zoon van de schilder Antonis van Aken; ook mijn ooms en andere familieleden beoefenden het kunstambacht en voerden opdrachten uit, o.a. voor de in aanbouw zijnde Sint-Janskerk en waren werkzaam als miniaturist of boekverluchter;
- studie (?) aan de 'Latijnse School' en contacten(?) met de 'Broeders des Gemenen Levens', ambachtelijke kennis opgedaan in het atelier van mijn vader en die van mijn ooms;
- ca. 1477 meegewerkt als schilder en vergulder aan het altaarretabel van de Illustre Lieve Vrouwe Broederschap, waartoe de Utrechtse beeldhouwer Adriaen van Wesel opdracht gekregen had;
- kort daarna in het huwelijk getreden met de iets jongere Aleit van de Meervenne, dochter van Goyart van de Meervenne, patricisch grootgrondbezitter, woonachtig aan de Schilderstraat;
- werkzaam als schilder, o.a. in opdracht van de Lieve Vrouwe Broederschap, van de Sint-Janskerk en andere;
- 1486/87 lid geworden van de Broederschap en in 1488/89 de medebroeders ontvangen in mijn huis aan de Markt, dat later 'Het Root Cruys' wordt genoemd (heden nr. 61);
- 1493/94: ontwerp gemaakt voor een glasraam en later voor een kroonluchter voor de kapel van de Broederschap in de Sint-Jan (huidige Sacramentskapel);
- 1503/04 wapenschilden geschilderd van enkele vooraan-

staande leden van de Illustre Lieve Vrouwe Broederschap;

- 1504 voorschot ontvangen voor het maken van een drieluik voor Philips de Schone, tijdens diens Blijde Inkomste in de stad;
- 1508/09 adviezen uitgebracht, samen met architect Jan Heyns voor de Broederschap; meerdere opdrachten uitgevoerd naast vrij werk in mijn atelier aan de Markt; beheer van de landgoederen van mijn vrouw, o.a. landgoed 'het Rodeke' te Oirschot;
- mijn plechtige uitvaartdienst in de Sint-Janskerk wordt verzorgd door de Lieve Vrouwe Broederschap.

postume aanvulling van mijn curriculum vitae

- mijn vrouw Aleit zal mij vele jaren overleven, in zeer redelijke welstand, niet alleen vanwege haar onroerende goederen, maar ook door de opbrengsten van mijn schilderijen waarnaar allerwegen veel vraag is; in de zuidelijke Nederlanden wordt mijn werk zelfs sterk nagevolgd en gekopieerd, met name te Antwerpen tussen 1520 en 1550;
- vermelding van aankopen van mijn schilderijen door musea komen niet voor, eenvoudigweg omdat die nog niet bestonden. Wel zijn aankopen door hoge heren uiteindelijk in musea terechtgekomen, zoals die door kardinaal Grimani in het Palazzo Ducale in Venetië, en die door Philips II in het Prado-Museum in Madrid.

Karakteristiek van zijn tijd

'In een enkele alinea een kort karakteristiek van de tijd waarin de schilder leefde', vraagt de redactie.

Welnu, omdat zulks niet kan, verwijs ik naar de eerste vier hoofdstukken van J. Huizinga's *Herfsttij der Middeleeuwen*; en noteer voor 's-Hertogenbosch in het bijzonder het volgende:

De tweede helft van de 15e eeuw en eerste decennia van de 16e eeuw waren voor de stad enerzijds voorspoedig, van de andere kant zeer zwaar; het leven leek zich in uitersten af te spelen: de welvaart nam toe, de nijverheid bloeide, de stad groeide en werd qua inwonertal de derde stad van het hertogdom Brabant, na Brussel en Antwerpen, dus streefde Leuven voorbij; er waren ruim 20.000 inwoners en de actieve zilversmeden, messenmakers, lakenhandelaren deden goede zaken tot in het buitenland toe. De bouw van de grote Sint-Janskerk vorderde gestaag. Veel kloosterorden vestigden zich in de stad: onderwijskundig, cultureel en ambachtelijk was er een hoog niveau; de boekdrukkunst werd er beoefend en de architectuur floreerde, de bouw van de relatief zeer grote gotische kerk gaf werk aan velerlei ambachtslieden. Bovendien was 's-Hertogenbosch, evenals vele steden uit die tijd, een feeststad: er waren de Blijde Inkomsten van de hertogen van Bourgondië en Brabant, het kapittel van het Gulden Vlies, vele optochten en ommegangen; meerdere Rederijkerskamers voerden hun spelen op, vooral

*Detail uit de Bekoringen van Sint-Antonius.
(Nationaal Museum, Lissabon)*

op de Markt, en er waren mysterie- en passiespelen. Jeroen Bosch heeft dat gezien vanuit de vensters van zijn huis aan de Markt. Maar daar stond ook de schandpaal, werd de galg opgericht. In het stadhuis vonden rechtszittingen plaats met wrede vonnissen. De middeleeuwse stad wemelde van bedelaars, juist omdat er zulke vrijgevi-ge uitdelingen waren. Reinier van Arkel had zijn gasthuis al gesticht, maar vele verminkten en zwakzinnigen zwierven en bedelden door de stad, zoals ook de vele monniken van de bedelorden. Aan geestelijkheid geen gebrek: een relatief zeer groot gedeelte van de bevolking hoorde tot die paters en nonnen in de vele kloosters. Men kan zich het uiterlijke leven van die stad niet bont genoeg voorstellen, maar ook schrijnend van ellende door de dreigende invallen van de hertogen van Gelre en door andere gevaren, als pest en stadsbranden. En daarbij kwamen de angsten en onzekerheden omtrent geloof en moraal: de reformatie kondigde zich al aan, maar ketters werden verbrand en de Bossche Savonarola's preekten boetedoening; de humanisten onder wie Erasmus uitten zich als voorstanders van een menselijke moraal.... Een tijd van overgang van de traditionele, kerkgetrouwe Middeleeuwen naar een moderne tijd met een andere

levensopvatting.

Die moraal was een burgerlijke: de ethiek verklaarde tot hoofdzonde al datgene wat de vooruitgang en de welvaart in de weg stond (we zullen die zeven hoofdzonden nog tegenkomen bij de behandeling van het Helletaferaal van de 'Tuin der Lusten').

Jeroen Bosch behoorde door zijn relatieve rijkdom en zijn lidmaatschap van de Illustre Broederschap tot de betere stand, al bleef hij door zijn beroep als 'maelder' tot de klasse der handwerkslieden gerekend worden. Hij moet die ambiguïteit tussen rijkdom en armoede, tussen hogere stand en achtergestelde, maar ook tussen spiritualiteit en bijgeloof gekend hebben. Maar vooral was hij een kijker, een man met het scherpe oog van de schilder, realistisch en satirisch, moraliserend en vol mededogen...

Keuze voor één schilderij

In de hierna volgende artikelen zal ik ingaan op één van de werken van Bosch, maar wel zijn voornaamste, de 'Tuin der Lusten' dat zich bevindt in het Prado-Museum in Madrid.

Het is het grootste, moeilijkste en meest gecompliceerde van zijn schilderijen, een waar de geleerden de meeste

Een van de grote werken van Bosch: *De Tuin der Lusten*.
(Museum Prado, Madrid)

moeite mee hebben. De belangrijkste iconoloog van de Middeleeuwse kunst, Prof. Erwin Panofsky (universiteit van Princeton) is uitvoerig over alle Vlaamse Primitieven, maar bij Bosch doet hij er het zwijgen toe: 'ik weet het niet, ik kan zijn werk niet vatten', schijnt hij te zeggen. En zelfs Friedländer, die andere grote geleerde over de kunst der Middeleeuwen waagt zich slechts in één essay aan de kunst van Bosch: 'heeft hij de duivels die hij zo gedetailleerd schilderde gevreesd, of heeft hij hen juist doorzien, zodat hij hen onbevreesd maar satirisch kon uitbeelden?'

Interpretatie

Over dit schilderij zijn fundamentele tegenstellingen geponeerd door de Boschkenners: is het een tafereel vol onkuisheid of speelt zich hier de paradijselijke gelukzaligheid van vóór de zondeval af? Het ondoorgrondelijke van dit meest befaamde werk blijkt uit de vele verschillende titels die men het gegeven heeft:

- 'het schilderij van de aardbei' (madrono), vooral wegens de vruchten;
- 'het onkuisheidsdrieluik' (Dirk Bax uit Kaapstad);
- 'de tuin van de hemelse vreugden' (Wertheim Aymès);

- 'het millennium of het duizendjarig Rijk' (Fraënger). Maar heden is het meest gangbaar: ***de Tuin der Lusten***. We zullen zien in een volgende bijdrage.

* Ton Frenken is beeldend kunstenaar